

Correctievoorschrift HAVO

2024

tijdvak 1

filosofie

Het correctievoorschrift bestaat uit:

- 1 Regels voor de beoordeling
- 2 Algemene regels
- 3 Vakspecifieke regels
- 4 Beoordelingsmodel
- 5 Aanleveren scores
- 6 Bronvermeldingen

1 Regels voor de beoordeling

Het werk van de kandidaten wordt beoordeeld met inachtneming van de artikelen 3.21, 3.24 en 3.25 van het Uitvoeringsbesluit WVO 2020.

Voorts heeft het College voor Toetsen en Examens op grond van artikel 2 lid 2d van de Wet College voor toetsen en examens de Regeling beoordelingsnormen en bijbehorende scores centraal examen vastgesteld.

Voor de beoordeling zijn de volgende aspecten van de artikelen 3.21 t/m 3.25 van het Uitvoeringsbesluit WVO 2020 van belang:

- 1 De directeur doet het gemaakte werk met een exemplaar van de opgaven, de beoordelingsnormen en het proces-verbaal van het examen toekomen aan de examinator. Deze kijkt het werk na en zendt het met zijn beoordeling aan de directeur. De examinator past de beoordelingsnormen en de regels voor het toekennen van scorepunten toe die zijn gegeven door het College voor Toetsen en Examens.
- 2 De directeur doet de van de examinator ontvangen stukken met een exemplaar van de opgaven, de beoordelingsnormen, het proces-verbaal en de regels voor het bepalen van de score onverwijld aan de directeur van de school van de gecommitteerde toekomen. Deze stelt het ter hand aan de gecommitteerde.

- 3 De gecommiteerde beoordeelt het werk zo spoedig mogelijk en past de beoordelingsnormen en de regels voor het bepalen van de score toe die zijn gegeven door het College voor Toetsen en Examens.
De gecommiteerde voegt bij het gecorrigeerde werk een verklaring betreffende de verrichte correctie. Deze verklaring wordt mede ondertekend door het bevoegd gezag van de gecommiteerde.
- 4 De examinerator en de gecommiteerde stellen in onderling overleg het behaalde aantal scorepunten voor het centraal examen vast.
- 5 Indien de examinerator en de gecommiteerde daarbij niet tot overeenstemming komen, wordt het geschil voorgelegd aan het bevoegd gezag van de gecommiteerde. Dit bevoegd gezag kan hierover in overleg treden met het bevoegd gezag van de examinerator. Indien het geschil niet kan worden beslecht, wordt hiervan melding gemaakt aan de inspectie. De inspectie kan een derde onafhankelijke corrector aanwijzen. De beoordeling van deze derde corrector komt in de plaats van de eerdere beoordelingen.

2 Algemene regels

Voor de beoordeling van het examenwerk zijn de volgende bepalingen uit de regeling van het College voor Toetsen en Examens van toepassing:

- 1 De examinerator vermeldt op een lijst de namen en/of nummers van de kandidaten, het aan iedere kandidaat voor iedere vraag toegekende aantal scorepunten en het totaal aantal scorepunten van iedere kandidaat.
- 2 Voor het antwoord op een vraag worden door de examinerator en door de gecommiteerde scorepunten toegekend, in overeenstemming met correctievoorschrift. Scorepunten zijn de getallen 0, 1, 2, ..., n, waarbij n het maximaal te behalen aantal scorepunten voor een vraag is. Andere scorepunten die geen gehele getallen zijn, of een score minder dan 0 zijn niet geoorloofd.
- 3 Scorepunten worden toegekend met inachtneming van de volgende regels:
 - 3.1 indien een vraag volledig juist is beantwoord, wordt het maximaal te behalen aantal scorepunten toegekend;
 - 3.2 indien een vraag gedeeltelijk juist is beantwoord, wordt een deel van de te behalen scorepunten toegekend in overeenstemming met het beoordelingsmodel;
 - 3.3 indien een antwoord op een open vraag niet in het beoordelingsmodel voorkomt en dit antwoord op grond van aantoonbare, vakinhoudelijke argumenten als juist of gedeeltelijk juist aangemerkt kan worden, moeten scorepunten worden toegekend naar analogie of in de geest van het beoordelingsmodel;
 - 3.4 indien slechts één voorbeeld, reden, uitwerking, citaat of andersoortig antwoord gevraagd wordt, wordt uitsluitend het eerstgegeven antwoord beoordeeld;
 - 3.5 indien meer dan één voorbeeld, reden, uitwerking, citaat of andersoortig antwoord gevraagd wordt, worden uitsluitend de eerstgegeven antwoorden beoordeeld, tot maximaal het gevraagde aantal;
 - 3.6 indien in een antwoord een gevraagde verklaring of uitleg of afleiding of berekening ontbreekt dan wel foutief is, worden 0 scorepunten toegekend tenzij in het beoordelingsmodel anders is aangegeven;

- 3.7 indien in het beoordelingsmodel verschillende mogelijkheden zijn opgenomen, gescheiden door het teken /, gelden deze mogelijkheden als verschillende formuleringen van hetzelfde antwoord of onderdeel van dat antwoord;
- 3.8 indien in het beoordelingsmodel een gedeelte van het antwoord tussen haakjes staat, behoeft dit gedeelte niet in het antwoord van de kandidaat voor te komen;
- 3.9 indien een kandidaat op grond van een algemeen geldende woordbetekenis, zoals bijvoorbeeld vermeld in een woordenboek, een antwoord geeft dat vakinhoudelijk onjuist is, worden aan dat antwoord geen scorepunten toegekend, of tenminste niet de scorepunten die met de vakinhoudelijke onjuistheid gemoeid zijn.
- 4 Het juiste antwoord op een meerkeuzevraag is de hoofdletter die behoort bij de juiste keuzemogelijkheid. Als het antwoord op een andere manier is gegeven, maar onomstotelijk vaststaat dat het juist is, dan moet dit antwoord ook goed gerekend worden. Voor het juiste antwoord op een meerkeuzevraag wordt het in het beoordelingsmodel vermelde aantal scorepunten toegekend. Voor elk ander antwoord worden geen scorepunten toegekend. Indien meer dan één antwoord gegeven is, worden eveneens geen scorepunten toegekend.
- 5 Een fout mag in de uitwerking van een vraag maar één keer worden aangerekend, tenzij daardoor de vraag aanzienlijk vereenvoudigd wordt en/of tenzij in het beoordelingsmodel anders is vermeld.
- 6 Een zelfde fout in de beantwoording van verschillende vragen moet steeds opnieuw worden aangerekend, tenzij in het beoordelingsmodel anders is vermeld.
- 7 Indien de examinerator of de gecommiteerde meent dat in een examen of in het beoordelingsmodel bij dat examen een fout of onvolkomenheid zit, beoordeelt hij het werk van de kandidaten alsof examen en beoordelingsmodel juist zijn. Hij kan de fout of onvolkomenheid mededelen aan het College voor Toetsen en Examens. Het is niet toegestaan zelfstandig af te wijken van het beoordelingsmodel. Met een eventuele fout wordt bij de definitieve normering van het examen rekening gehouden.
- 8 Scorepunten worden toegekend op grond van het door de kandidaat gegeven antwoord op iedere vraag. Er worden geen scorepunten vooraf gegeven.
- 9 Het cijfer voor het centraal examen wordt als volgt verkregen.
Eerste en tweede corrector stellen de score voor iedere kandidaat vast. Deze score wordt meegedeeld aan de directeur.
De directeur stelt het cijfer voor het centraal examen vast op basis van de regels voor omzetting van score naar cijfer.
- NB1 *T.a.v. de status van het correctievoorschrift:*
Het College voor Toetsen en Examens heeft de correctievoorschriften bij regeling vastgesteld. Het correctievoorschrift is een zogeheten algemeen verbindend voorschrift en valt onder wet- en regelgeving die van overheidswege wordt verstrekt. De corrector mag dus niet afwijken van het correctievoorschrift.

NB2 *T.a.v. het verkeer tussen examinerator en gecommiteerde (eerste en tweede corrector):*
Het aangeven van de onvolkomenheden op het werk en/of het noteren van de behaalde scores bij de vraag is toegestaan, maar niet verplicht. Evenmin is er een standaardformulier voorgeschreven voor de vermelding van de scores van de kandidaten. Het vermelden van het schoolexamencijfer is toegestaan, maar niet verplicht. Binnen de ruimte die de regelgeving biedt, kunnen scholen afzonderlijk of in gezamenlijk overleg keuzes maken.

NB3 *T.a.v. aanvullingen op het correctievoorschrift:*
Er zijn twee redenen voor een aanvulling op het correctievoorschrift: verduidelijking en een fout.

Verduidelijking

Het correctievoorschrift is vóór de afname opgesteld. Na de afname blijkt pas welke antwoorden kandidaten geven. Vragen en reacties die via het Examenloket bij de Toets- en Examenlijn binnenkomen, kunnen duidelijk maken dat het correctievoorschrift niet voldoende recht doet aan door kandidaten gegeven antwoorden. Een aanvulling op het correctievoorschrift kan dan alsnog duidelijkheid bieden.

Een fout

Als het College voor Toetsen en Examens vaststelt dat een centraal examen een fout bevat, kan het besluiten tot een aanvulling op het correctievoorschrift.

Een aanvulling op het correctievoorschrift wordt door middel van een mailing vanuit Examenblad.nl bekendgemaakt. Een aanvulling op het correctievoorschrift wordt zo spoedig mogelijk verstuurd aan de examensecretarissen.

Soms komt een onvolkomenheid pas geruime tijd na de afname aan het licht. In die gevallen vermeldt de aanvulling:

- Als het werk al naar de tweede corrector is gezonden, past de tweede corrector deze aanvulling op het correctievoorschrift toe.
en/of
- Als de aanvulling niet is verwerkt in de naar Cito gezonden Wolf-scores, voert Cito dezelfde wijziging door die de correctoren op de verzamelstaat doorvoeren.

Dit laatste gebeurt alleen als de aanvulling luidt dat voor een vraag alle scorepunten moeten worden toegekend.

Als een onvolkomenheid op een dusdanig laat tijdstip geconstateerd wordt dat een aanvulling op het correctievoorschrift ook voor de tweede corrector te laat komt, houdt het College voor Toetsen en Examens bij de vaststelling van de N-term rekening met de onvolkomenheid.

3 Vakspecifieke regels

Voor dit examen zijn geen vakspecifieke regels vastgesteld.

4 Beoordelingsmodel

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

Opgave 1 Please vote for me

1 maximumscore 1

Een goed antwoord bevat een uitleg met de verkiezing in groep 5 wat Gutmann bedoelt met onderwijs door democratie: onderwijs door democratie gaat om het aanleren van democratische vaardigheden, deze vaardigheden staan ook centraal bij de verkiezing in groep 5.

voorbeeld van een goed antwoord:

Met onderwijs door democratie bedoelt Gutmann dat je niet alleen over democratie kan leren, maar democratie ook leert door die in de praktijk te brengen op school. Hierbij ligt de nadruk op democratische vaardigheden, zoals in het openbaar spreken en naar elkaar luisteren. De verkiezingen in groep 5 van basisschool Evergreen, waarbij leerlingen moeten debatteren en spreken, zijn hier een voorbeeld van.

2 maximumscore 2

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg van Gutmanns argument dat ouders geen volledige zeggenschap over het onderwijs moeten hebben: het aanleren van tolerantie is een voorwaarde voor maatschappelijke vrijheid / onderwijs moet kinderen beschermen tegen de vooroordelen van hun ouders 1
- een uitleg dat Gutmann geen bezwaar zou hebben tegen de bemoeienis door de ouders in *Please vote for me*, omdat ouders in dit geval geen (volledige) zeggenschap over de inhoud van het onderwijs claimen / niet tolerantie tegenover andersdenkenden proberen te onderdrukken 1

voorbeeld van een goed antwoord:

- Amy Gutmann vindt dat ouders nooit volledige zeggenschap over het onderwijs aan hun kinderen kunnen hebben. Als volwassenen het recht op vrijheid hebben, dan moeten kinderen volgens haar ook onderwijs krijgen dat deze maatschappelijke vrijheid mogelijk en betekenisvol maakt. Ouders moeten daarom accepteren dat kinderen onderwijs krijgen waarbij in ieder geval tolerantie wordt aangeleerd. Ook als dat gaat om tolerantie tegenover een manier van leven die zij zelf afwijzen. 1
- Hoewel Gutmann tegen volledige zeggenschap van ouders over het onderwijs is, betekent dat niet dat ouders geen zeggenschap hebben. Ouders mogen hun kinderen dus best enigszins dwingend aanmoedigen om deel te nemen aan een verkiezingswedstrijd. Daarmee proberen zij namelijk niet volledige zeggenschap over het onderwijs zelf uit te oefenen of tolerantie tegenover anderen te onderdrukken. 1

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

3 maximumscore 1

Een goed antwoord bevat een argument tegen de definitie van democratie in tekst 1 met Nozicks opvatting van democratie: mensen in een democratie zijn onvrij, omdat een meerderheid de macht heeft over het leven van een burger.

voorbeeld van een goed antwoord:

Nozick zou het niet eens zijn met deze definitie van democratie. In een democratie lijkt het alleen maar alsof mensen vrij zijn en hun eigen meester zijn. In werkelijkheid is democratie volgens Nozick een vorm van slavernij, waarbij de meerderheid als een meerkoppige meester over de individuele burger heerst.

4 maximumscore 1

Een goed antwoord bevat een argument voor de definitie van democratie in tekst 1 met Rousseaus opvatting van democratie: in een directe democratie stelt de burger zichzelf de wet.

voorbeeld van een goed antwoord:

Rousseau zou het eens zijn met deze definitie van democratie. Alleen in een (directe) democratie kan de mens vrij en autonoom zijn. In een directe democratie zijn mensen namelijk hun eigen meester, omdat zij als burger zichzelf de wet stellen. Door zichzelf de wet op te leggen, is de burger in een directe democratie vrij.

5 maximumscore 3

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg dat tekst 2 een voorbeeld is van wat Tocqueville bedoelt met zelfbestuur: in de commissie die Cheng Cheng voorstelt nemen burgers samen verantwoordelijkheid 1
- een uitleg dat Tocqueville zelfbestuur belangrijk vindt met het gevaar van individualisme: het individualisme dat het gevolg is van het gelijkheidsstreven leidt tot teloorgang van de publieke zaak, wat tegengegaan kan worden door zelfbestuur 1
- een uitleg dat Tocqueville zelfbestuur belangrijk vindt met het gevaar van zachtmoedig despotisme: door het verlies van burgerzin krijgt de staat steeds meer macht over het leven van burgers / verliezen burgers het vermogen tot zelfbepaling, wat tegengegaan kan worden door zelfbestuur 1

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

voorbeeld van een goed antwoord:

- Met zelfbestuur bedoelt Tocqueville dat burgers zich samen verantwoordelijk voelen voor de samenleving. Het bespreken van belangrijke beslissingen met een commissie, zoals Cheng Cheng voorstelt, is een voorbeeld van hoe dat zelfbestuur eruit zou kunnen zien. 1
- Tocqueville vindt zelfbestuur belangrijk om het gevaar van individualisme tegen te gaan. In een democratie is iedereen gelijk, waardoor mensen geen speciale verantwoordelijkheid meer voor elkaar voelen. Dat leidt tot individualisme waarbij iedereen alleen nog maar met zichzelf bezig is. Door zelfbestuur ervaren mensen weer dat ze afhankelijk zijn van elkaar. 1
- Ook helpt zelfbestuur het gevaar van het zachtmoedig despotisme tegen te gaan. Doordat mensen steeds minder betrokkenheid hebben bij elkaar en de samenleving, kijken mensen steeds meer naar de staat voor hulp, die daardoor steeds meer macht krijgt. Zo gaat de staat het leven van mensen steeds meer beheersen. Door zelfbestuur moeten burgers zich weer actief inzetten voor de samenleving, waardoor de macht van de staat kleiner wordt. 1

6 maximumscore 2

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg dat het onderwijs volgens Biesta ruimte moet geven aan politiek bestaan: leerlingen moeten in staat zijn vanuit zichzelf te handelen en anderen daartoe ook in staat stellen 1
- een uitleg met het voorbeeld van de verkiezing in groep 5 dat volgens Biesta de verantwoordelijkheid voor politiek bestaan niet alleen bij het onderwijs kan liggen: het is een onrealistische verantwoordelijkheid / individualistische benadering van onderwijs / individualistische visie op democratie om het onderwijs verantwoordelijk te houden voor politiek bestaan, zoals door een verkiezing op school 1

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

voorbeeld van een goed antwoord:

- Volgens Biesta draait het onderwijs niet alleen om kennis en vaardigheden. Op school moet ook ruimte worden gegeven voor politiek bestaan. Daarmee bedoelt hij dat leerlingen democratische personen moeten kunnen zijn, die in staat zijn om zelf te handelen en ook anderen de ruimte geven om op hun eigen manier, voor altijd, in dezelfde wereld te leven. 1
- Biesta heeft kritiek op een instrumentele visie op burgerschapsonderwijs, waarbij het onderwijs de verantwoordelijkheid krijgt om maatschappelijke problemen op te lossen. Volgens zo'n benadering zou je door het organiseren van een verkiezing op school bijdragen aan het ontwikkelen van een democratische cultuur. Wanneer je uitgaat van politiek bestaan zoals Biesta doet, is het daarentegen niet realistisch om het onderwijs verantwoordelijk te houden voor deze democratische cultuur. Een verkiezing op school is bijvoorbeeld echt niet genoeg voor leerlingen om politiek te kunnen bestaan, zoals ook te zien is bij de leerlingen uit groep 5, die niet in een democratische cultuur opgroeien. De verantwoordelijkheid voor de toekomst van de democratie ligt vanuit Biesta's opvatting bij de samenleving als geheel. 1

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

7 maximumscore 2

Een goed antwoord bevat een argumentatie of democratie past bij de menselijke natuur, met:

- het voorbeeld van de verkiezingswinst van Luo Lei, en 1
- Dahls opvatting dat een democratie een democratische cultuur veronderstelt: om een democratie te laten slagen is een democratische instelling van burgers noodzakelijk 1

voorbeeld van een goed antwoord:

- Volgens mij laat de verkiezingswinst van Luo Lei zien dat democratie bij de menselijke natuur past. De menselijke natuur draait volgens mij om strijd en het recht van de sterkste. Dat speelde ook een rol bij de herverkiezing van Luo Lei. Democratie zie ik als een strijd om het leiderschap en die strijd heeft Luo Lei nu eenmaal gewonnen, wat je ook van deze uitkomst vindt. 1
- Dahl gaat ervan uit dat een democratische houding aangeleerd moet worden en een democratische cultuur daarom nodig is. Ik vind dat dit niet nodig is, omdat democratie past bij de menselijke natuur. Het strijden om leiderschap hoeft niet apart aangeleerd te worden binnen een democratische cultuur, dat kunnen de jonge kinderen uit groep 5 ook al prima. En ook in landen waar burgers een democratische houding hebben, komen verkozen leiders lang niet altijd hun verkiezingsbeloftes na. Luo Lei is daarom geen uitzondering als hij na de verkiezing weer met harde hand de klas leidt. 1

of

- Volgens mij maakt de herverkiezing van Luo Lei duidelijk dat democratie niet past bij de menselijke natuur. De jonge kinderen blijken een voorkeur te hebben voor een sterke en strenge leider met dictatoriale trekjes. Deze voorkeur laat volgens mij zien wat de menselijke natuur kenmerkt en dat botst met gelijkheid als kenmerk van een democratie. De verkiezingswinst van Luo Lei laat daarmee ook zien dat alleen een democratisch gekozen leider dus niet automatisch voor een democratische cultuur zorgt. 1
- Als democratie niet past bij de menselijke natuur, pleit dit des te meer voor Dahls opvatting dat een democratie een democratische cultuur nodig heeft. Je moet kinderen dan heel bewust opvoeden tot burgers met een democratische instelling, bijvoorbeeld door burgerschapsonderwijs. 1

Opgave 2 Wat als we de democratie afschaffen?

8 maximumscore 1

Een goed antwoord bevat een uitleg met het voorbeeld van het verzet tegen een autoritaire overheid dat moed als deugd volgens Aristoteles de juiste karakterhouding is te midden van de extremen lafheid en overmoed.

voorbeeld van een goed antwoord:

De deugd moed is volgens Aristoteles het juiste midden tussen lafheid en overmoed. Een laffe houding zou er bijvoorbeeld toe leiden dat je klakkeloos gehoorzaamt aan een autoritaire overheid en je je dus helemaal niet verzet. Overmoed of roekeloosheid is het andere uiterste en is onvoorzichtig en gevaarlijk.

9 maximumscore 2

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg met het verband tussen Mills mensbeeld en het ontplooiingsliberalisme dat mensen zichzelf moeten ontwikkelen tot autonome individuen / individuen wiens begeerten en verlangens uit henzelf komen / individuen met een sterk karakter, die de moed hebben om in verzet te komen tegen wie/wat hun autonomie ondermijnt 1
- een uitleg dat Mill vanuit de utilistische ethiek voorstander is van politieke betrokkenheid: dit bevordert creativiteit / betrokkenheid bij de samenleving / algemeen welzijn en leidt zo tot het grootste geluk voor zo veel mogelijk mensen 1

voorbeeld van een goed antwoord:

- Volgens het ontplooiingsliberalisme dat kenmerkend is voor Mills mensbeeld moet je je ontwikkelen tot een autonoom, zelfstandig denkend mens. Dat wil zeggen iemand wiens begeerten en verlangens uit hemzelf komen, iemand met een sterk karakter, en dus ook iemand die moedig is en niet vanzelf meedrijft met wat een autoritaire overheid van je verlangt. Mill zou juist pleiten voor een moedige houding en voor in verzet komen tegen wie jouw autonomie ondermijnt. 1
- Het doel van het utilisme is het grootste geluk voor zoveel mogelijk mensen. Democratie stimuleert volgens Mill de betrokkenheid en de creativiteit van burgers en garandeert zo dat grootste geluk voor zo veel mogelijk mensen. 1

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

10 maximumscore 3

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg met het voorbeeld van de graanhandelaar dat woorden volgens Mill te gevaarlijk worden als ze aanzetten tot geweld 1
- een uitleg dat woorden volgens Parekh om een andere reden gevaarlijk worden, omdat belediging sociale en politieke uitsluiting van gemeenschappen en individuen inhoudt 1
- een argumentatie met een afweging van de opvattingen van Mill en Parekh wanneer woorden te gevaarlijk worden 1

voorbeeld van een goed antwoord:

- Volgens Mill moeten meningen die onmiddellijk zullen overgaan in geweld verboden worden. In zijn voorbeeld van de graanhandelaar mag je de mening dat graanhandelaren de armen uithongeren, of dat persoonlijk eigendom diefstal is, wel verspreiden via de pers. Maar deze meningen mogen worden bestraft als ze worden geuit tegen een opgewonden menigte voor het huis van een graanhandelaar. 1
- Volgens Parekh moet er een verbod komen op groepsbelediging. Sommige individuen en groepen hebben meer macht dan anderen. De machtspositie van een groep bepaalt waar vrijheid van meningsuiting eindigt. Belediging moet worden tegengegaan, omdat die schade toebrengt en sociale en politieke uitsluiting van gemeenschappen en individuen inhoudt. Overduidelijk racistische stereotyperingen zijn heel moeilijk op te vatten als pogingen tot debat en eerlijke kritiek. En bepaalde gemeenschappen zijn extra kwetsbaar voor laster. 1
- Ik ben het eens met Mill dat je de vrijheid van meningsuiting alleen zou moeten inperken als die onmiddellijk aanzet tot geweld. Woorden kunnen gevaarlijk zijn, bijvoorbeeld als die leiden tot de bestorming van het Capitool, omdat Trump tweet dat hij de verkiezingen gewonnen heeft zonder dat daar enig bewijs voor is. Maar dat belediging van groepen mensen meteen tot politieke uitsluiting zou leiden, gaat mij te ver. Mensen kunnen zich verenigen en zich verzetten tegen de beledigingen en ervoor zorgen dat de machtspositie van Trump verloren gaat door er voor te zorgen dat hij de verkiezingen niet meer wint. Vrijheid van meningsuiting is een te groot maatschappelijk goed om in te perken op het moment dat mensen zich beschadigd voelen door beledigingen. 1

of

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

- Ik ben het met Parekh eens dat belediging leidt tot sociale en politieke uitsluiting van gemeenschappen en individuen. Mill heeft gelijk dat aanzetten tot geweld altijd gevaarlijk is, maar woorden zijn al eerder gevaarlijk. Zeker onder een autoritair bewind moet de machtspositie van een groep worden meegewogen om te bepalen of woorden gevaarlijk zijn. Sommige individuen en groepen hebben immers meer macht dan anderen. De racistische en seksistische beledigingen van Trump op sociale media leidden tot schade aan grote groepen mensen. 1

11 maximumscore 2

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een weergave van wat Mills reden voor volledige vrijheid van meningsuiting 'feilbaarheid van de mens' inhoudt 1
- een weergave van wat Mills reden voor volledige vrijheid van meningsuiting 'mogelijke elementen van waarheid' inhoudt 1

voorbeeld van een goed antwoord:

- Je vergissen in de immoraliteit of onwaarheid van een mening is mogelijk. Volledige vrijheid van meningsuiting is volgens Mill de enige waarborg dat we het bij het juiste eind kunnen hebben en op de waarheid van onze opvattingen kunnen vertrouwen en daarnaar kunnen handelen. 1
- Een onjuiste en onderdrukte opvatting kan toch een element van waarheid bevatten. Zo verbetert de vrijheid van meningsuiting de opvattingen van een samenleving, omdat de gangbare opvattingen worden aangevuld. 1

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

12 maximumscore 3

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een weergave van wat het feit van redelijk pluralisme inhoudt: redelijke mensen komen in vrije omstandigheden tot verschillende inzichten over hoe te leven 1
- een weergave van wat het onderscheid tussen basisstructuur en vrijwillige verbanden inhoudt: aan de gedeelde afspraken van de basisstructuur van een samenleving is iedereen gebonden, terwijl de regels van de verbanden die je vrijwillig kiest anders mogen zijn 1
- een argumentatie met deze twee opvattingen of universele waarden kunnen bestaan 1

voorbeeld van een goed antwoord:

- Er zijn pluralistische staten waarin de inwoners en politici begrijpen dat verschillende, onverenigbare manieren van leven toch redelijk zijn. Er is sprake van 'een feit van redelijk pluralisme': mensen erkennen dat redelijke, gewetensvolle mensen in vrije omstandigheden tot andere inzichten komen over wat waardevol is in het leven en hoe te leven. Dit is volgens Rawls een grondtrek van de democratie. 1
- De basisstructuur van een samenleving bestaat uit politieke instituties, het juridisch systeem, economie en familie voor zover het de opvoeding van kinderen tot nieuwe burgers betreft. Mensen komen elkaar in die basisstructuur noodzakelijkerwijs tegen en er moeten dus gedeelde afspraken bestaan. De basisstructuur heeft sterke invloed op de levens van burgers, omdat ze deze basisstructuur niet kunnen verlaten. Voor vrijwillige verbanden kies je zelf, zoals een sportclub, politieke partij of kerk. Deze vrijwillige verbanden mogen hun eigen regels stellen. Als je het met die regels oneens bent, kun je het verband verlaten. 1
- In de bredere cultuur kunnen volgens Rawls, overeenkomstig het feit van redelijk pluralisme, allerlei waarden, normen en meningen naar voren gebracht worden. Toch moet in het publieke domein volgens Rawls uitgegaan worden van een publieke rede en een gedeelde opvatting van rechtvaardigheid. Ondanks hun verschillende opvattingen over het goede leven komen mensen zo uiteindelijk toch tot redelijke overeenstemming over wat rechtvaardig is. Ik denk dat je deze gedeelde opvatting van rechtvaardigheid daarom kan opvatten als universele waarde. 1

of

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

- Het feit van redelijk pluralisme maakt op zichzelf al dat er geen universele opvatting van rechtvaardigheid bestaat en er dus geen overeenstemming over universele waarden kan zijn. Mensen kunnen allerlei vrijwillige verbanden aangaan. De waarden die je hebt, die altijd verbonden zijn met jouw opvattingen over het goede leven, kunnen radicaal verschillen van die van anderen. Je zou kunnen beargumenteren dat er een gedeelde opvatting van rechtvaardigheid in het publieke domein is, omdat elke opvatting vertaald moet kunnen worden in publieke redenen. Maar, dan is dat nog altijd het publieke domein van één samenleving en gelden die waarden nog niet overal ter wereld.

1

13 maximumscore 2

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg met tekst 3 van een van Schumpeters redenen voor zijn opvatting dat participatie van gewone burgers niet veel oplevert: gewone burgers zijn niet rationeel genoeg om verstandige politieke keuzes te maken / laten zich leiden door slogans (invloed van het onderbewuste) / zijn te weinig geïnteresseerd en hebben geen kennis (afstand tot politieke besluiten)
- een argumentatie of tekst 4 een oplossing biedt voor het probleem dat Schumpeter heeft met gewone burgers

1

1

voorbeeld van een goed antwoord:

- Volgens Schumpeter maken gewone mensen geen verstandige politieke keuzes. Volgens tekst 3 hebben gewone mensen niet de kennis om weloverwogen keuzes te maken die leiden tot het kiezen van de juiste leiders.
- Hoewel tekst 4 fictief is en uitgaat van mogelijkheden die er nu nog niet zijn, zou deze situatie het probleem van Schumpeter wel oplossen. Het blijkt immers mogelijk om via een burgerforum dat representatief is voor de hele bevolking goed geïnformeerde politieke beslissingen te nemen. Een burgerforum stelt gewone burgers dus in staat om wel rationele beslissingen te nemen.

1

1

of

- Zelfs als tekst 4 werkelijkheid zou worden, dan is dat geen oplossing voor Schumpeters probleem met burgerparticipatie. Hij heeft het immers over gewone burgers, met grote afstand tot de politiek en met weinig politieke invloed. De burgers in tekst 4 laten zich juist informeren door experts, hebben heel veel politieke invloed en worden geselecteerd via een wetenschappelijk algoritme. Daarom kunnen ze rationele besluiten nemen. Maar gewone burgers kunnen dit niet, dus dat probleem van Schumpeter blijft bestaan.

1

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

14 maximumscore 2

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg van Mills opvatting over ongelijk stemrecht: het verschil in de kwaliteit van de bijdrage van mensen aan het politieke proces rechtvaardigt ongelijk stemrecht 1
- een argumentatie over het politieke model van het puntenstelsel met de genoemde opvatting van Mill 1

voorbeeld van een goed antwoord:

- Volgens Mill is er verschil in de kwaliteit van de bijdrage van mensen aan het politieke proces. Sommige mensen zijn intelligenter of verstandiger dan anderen. Daarom moet er een representatieve democratie zijn en ongelijk stemrecht tussen mensen met weinig en mensen met veel scholing. Gelijk stemrecht is in principe fout, want het geeft geleerden en onwetenden gelijk recht en heeft een slechte invloed op de mentale ontwikkeling van burgers. Bepaalde mensen, zoals afgestudeerden van universiteiten, kunnen daarom meerdere stemmen hebben om tegenwicht te bieden aan de macht van de talrijkere groep minder goed opgeleiden. 1
- Ik ben het eens met Mill dat gelijk stemrecht in principe fout is, omdat je daarmee elke mening als gelijkwaardig beschouwt. Als je deze redenering van Mill volgt, zou je kunnen zeggen dat iemand die zijn middelbare school niet heeft afgemaakt, veel minder weet van hoe democratie werkt dan iemand die dat wel heeft gedaan. En iemand die een burgerschapsexamen heeft afgelegd, weet er nóg veel meer van. Omdat het ondoenlijk is om verkiezingen niet alleen kwantitatief te benaderen via het tellen van stemmen, maar ook kwalitatief door weging van de kwaliteit van de argumenten die iemand aanlevert voor de politieke keuze die die persoon maakt, is het goed om dan maar een verschillend kwantitatief gewicht te hangen aan de stemmen die worden uitgebracht. 1

of

- Ik ben het niet eens met Mill. Een democratische samenleving moet een thuis zijn voor alle burgers van die samenleving. Voor de grondwet zijn alle burgers gelijk. Door de politieke opvattingen van burgers verschillend te beoordelen op basis van het opleidingsniveau, creëer je ongelijkheid tussen burgers en daarmee spanningen en polarisatie in de samenleving. Daardoor zullen veel mensen zich niet gehoord voelen en hun samenleving niet als thuis ervaren. Ik vind ongelijk stemrecht in principe fout en kan het dus niet eens zijn met de invoering van een puntenstelsel. 1

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

15 maximumscore 2

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg dat deze staatsvorm (oligarchie) volgens Plato vervalt tot democratie: oligarchen dienen niet het landsbelang maar de begeerte naar rijkdom en vrijheid, wat leidt tot revolutie van de armen 1
- een uitleg dat een democratie volgens Plato vervalt tot tirannie: door de verslaving aan vrijheid verliezen mensen hun rationaliteit en kan een tirannieke heerser de macht grijpen 1

voorbeeld van een goed antwoord:

- Een samenleving gerund als een bedrijf door een rijke zakelijke elite die besluiten neemt, heet bij Plato een oligarchie. Deze staatsvorm vervalt tot een democratie, omdat de oligarchen niet het landsbelang maar hun eigen belangen dienen. De begeerte naar rijkdom en vrijheid leidt tot een revolutie van de armen, waardoor de politieke macht komt te liggen bij mogelijk onverstandige mensen uit het volk die zijn gericht op eindeloos vergroten van vrijheid: de democratie. 1
- De democratie vervalt volgens Plato tot tirannie, omdat in een democratie de begeerte naar vrijheid mensen tot slaaf van hun onderbuikgevoelens maakt. Door het onverzadigbare verlangen naar vrijheid worden alle andere zaken dan vrijheid verwaarloosd, wat de roep om een dictatuur in de hand werkt. 1

Opgave 3 Dieren en democratie

16 maximumscore 2

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg dat het voordeel dat de rol van leiderschap niet wordt genegeerd, te herkennen is in tekst 5: de beslissing over de beste verhuisplek wordt bepaald door leiderschap van de meest energieke bij 1
- een uitleg dat het voordeel dat de centrale rol van het meerderheidsbeginsel in democratieën helder wordt, te herkennen is in tekst 5: de verkenner voeren competitie om de meerderheid van de bijen naar de beste verhuisplek te leiden 1

voorbeeld van een goed antwoord:

- De bijen negeren de rol van leiderschap niet. Ze kiezen de beste verhuisplek op basis van leiderschap van de bij die de meest energieke dans uitvoert. 1
- De keuze voor de beste verhuisplek wordt bij de bijen bepaald door een competitie om het leiderschap. Het gaat erom welke bij door de andere bijen wordt geaccepteerd als leider en door de meeste bijen wordt gevolgd naar de beste verhuisplek. 1

17 maximumscore 2

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een argument of menselijke politici een voorbeeld moeten nemen aan de eerlijkheid van bijen in het deliberatieve proces, waarbij wordt ingegaan op het begrip 'legitimiteit' als de instemming van iedereen die door een beslissing wordt geraakt 1
- een argument of menselijke politici een voorbeeld moeten nemen aan de eerlijkheid van bijen in het deliberatieve proces, waarbij wordt ingegaan op het begrip 'consensus' als een gezamenlijke uitkomst 1

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

voorbeeld van een goed antwoord:

- Ik denk dat de samenleving er enorm op vooruit zou gaan als politici inderdaad in een deliberatief proces eerlijk zouden zijn zoals de bijen. Het is alleen niet zo realistisch dat dat ook gaat gebeuren. Het vervelende is namelijk dat politici niet eerlijk hoeven te zijn om toch stemmen te krijgen. Het deliberatieve model is veel te idealistisch. De realiteit is dat je nog zo lang een goed gesprek met elkaar kunt voeren om de legitimiteit van besluiten te waarborgen door instemming, de praktijk is dat de politicus met de mooiste praatjes wint. 1
- Hetzelfde geldt voor het bereiken van consensus. Het is gewoon onmogelijk om bij mensen met allemaal verschillende belangen, omstandigheden et cetera tot een gezamenlijke overeenstemming te komen. Was het onder mensen maar zo harmonieus als Seeley de bijenliberatie voorstelt. Omdat consensus zoeken dus niet zoveel zin heeft omdat het onmogelijk is, zie ik ook niet in waarom politici per se eerlijk zouden moeten zijn. Wel handig natuurlijk, maar kleine leugentjes om stemmen te winnen en zo de ruimte te krijgen om je idealen waar te maken, lijken me nuttiger dan zo'n halfbakken compromis bij het bereiken van zogenaamde consensus. 1

of

- Ik vind dat mensen inderdaad een voorbeeld moeten nemen aan de eerlijkheid van bijen. Juist in een deliberatief model waarin de legitimiteit van een beslissing instemming van iedereen eist die de beslissing aangaat, is eerlijkheid volgens mij een noodzakelijke voorwaarde. Als iedereen staat te liegen, is een gesprek waarin het erom gaat dat gezocht wordt naar instemming, niet zo zinvol. Dan sta je gewoon verhaaltjes te koken met elkaar. 1
- Volgens Seeley maken de bijen een afweging op basis van alle open en eerlijke informatie die er is. Ze voegen hun opvattingen bovendien samen. Dat klinkt voor mij als een schoolvoorbeeld van deliberatie en het zoeken naar consensus. Ik denk dat die eerlijkheid heel goed zou zijn in een menselijk politiek deliberatieproces en ik denk ook: als bijen dat kunnen, dan zouden mensen dat toch ook moeten kunnen. 1

18 maximumscore 3

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg van wat Plato bedoelt met politieke expertise, namelijk morele en intellectuele deskundigheid om te regeren 1
- een uitleg van wat Dahl technologische expertise noemt, namelijk deskundigheid over politiek belangrijke kennisgebieden 1
- een argumentatie of bij de grandes dames in tekst 6 sprake is van Plato's politieke expertise of van Dahls technologische expertise 1

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

voorbeeld van een goed antwoord:

- Volgens Plato hebben alleen filosoof-koningen de morele en intellectuele kennis om een land te regeren. Zij hebben inzicht in de Idee van het Goede en Rechtvaardige, wat Plato politieke expertise noemt. 1
- Technologische expertise is volgens Dahl kennis van een bepaald vakgebied, zoals economie, psychologie, sociologie of rechten. Deze kennis is wel nodig om een land te regeren, maar niet voldoende. 1
- Ik vind dat de grandes dames in tekst 6 technologische expertise hebben zoals Dahl bedoelt. Ze hebben technische kennis over het landschap en brulgeluiden die gevaarlijk zijn waarmee ze de kudde prima kunnen leiden, maar dit is geen morele kennis zoals Plato bedoelt. 1

of

- Ik vind dat de grandes dames in tekst 6 politieke expertise hebben zoals Plato bedoelt. De olifantenleiders gebruiken hun kennis over voedselgronden en leeuwengebrul om over het 'levensbelang' van de kudde te waken. Ze hebben dus een moreel idee over wat goed is voor de kudde en handelen daarnaar. 1

19 maximumscore 3

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een weergave van de drie vermogens waaraan het gewone mensen volgens Plato zou ontbreken: het intellectuele vermogen om eigen belang en algemeen belang te scheiden, het morele vermogen om het algemeen belang na te streven en het technische vermogen om het algemeen belang concreet te realiseren 1
- een argument of het beeld dat Plato van gewone mensen heeft van toepassing is op de olifanten die de leider volgen, met een van de drie vermogens die gewone mensen volgens Plato niet kunnen ontwikkelen 1
- een argument of het beeld dat Plato van gewone mensen heeft van toepassing is op de olifanten die de leider volgen, met het begrippenpaar mens en dier 1

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

voorbeeld van een goed antwoord:

- Het ontbreekt mensen aan het intellectuele vermogen om hun eigen belang te scheiden van het algemeen belang. Het ontbreekt mensen aan de morele gesteldheid om werkelijk het algemeen belang na te streven. Het ontbreekt mensen aan technische kennis over hoe ze het algemeen belang concreet kunnen realiseren. 1
- Ik denk niet dat het beeld dat Plato van gewone mensen heeft van toepassing is op olifanten die de leider volgen. Ik denk sowieso dat het achterhaald is om te denken in termen van 'gewone' mensen die bepaalde vermogens missen en ook om te denken in verschillen tussen mens en dier. Kennelijk weten de dieren in de kudde dat het oudste vrouwtje de juiste kennis heeft om te doen wat in het algemeen belang is van de hele kudde. Anders zouden ze wel achter een ander vrouwtje aanlopen. Uit tekst 6 blijkt heel duidelijk dat olifanten net als mensen kunnen denken, want ze kunnen net als mensen bepalen wat goed voor ze is en ze weten dat wat goed is voor de groep, ook goed is voor henzelf, anders zouden ze helemaal niet in een kudde hoeven leven en een leider hoeven volgen. 2

of

- Ik denk dat die olifanten die de leider volgen in zekere zin te vergelijken zijn met wat Plato 'gewone mensen' noemt. Ik denk namelijk niet dat die olifanten in de kudde achter hun leider aanlopen omdat ze bijvoorbeeld hun eigenbelang van het algemeen belang scheiden. Ze lopen denk ik gewoon juist uit eigen belang achter dat oudste vrouwtje aan, omdat ze weten dat ze dan zelf te eten en te drinken krijgen en beschermd worden tegen leeuwen. Mensen verschillen volgens mij van dieren voor zover mensen wel redelijke wezens zijn en dieren niet. Maar mensen en dieren lijken ook op elkaar. Veel gewone mensen kunnen volgens mij net als dieren hun eigen belang niet scheiden van het algemeen belang. 2

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

20 maximumscore 2

Een goed antwoord bevat een argumentatie of dieren deelgenoot moeten zijn van de democratie, met twee van de volgende voordelen van Dahl: 2

- Democratie helpt een regering van wrede, kwaadaardige autocraten voorkomen.
- Democratie garandeert burgers een aantal fundamentele rechten die niet-democratische systemen niet verlenen en niet kunnen verlenen.
- Democratie verzekert burgers een grotere mate van persoonlijke vrijheid dan enig haalbaar alternatief.
- Democratie helpt mensen hun eigen fundamentele belangen te beschermen.
- Alleen een democratische regering kan personen maximaal in staat stellen om de vrijheid tot zelfbeschikking uit te voeren – dat wil zeggen: om te leven onder wetten die ze zelf gekozen hebben.
- Alleen een democratische regering kan personen maximaal in staat stellen om morele verantwoordelijkheid te nemen.
- Democratie bevordert menselijke ontwikkeling volwaardiger dan enig haalbaar alternatief.
- Alleen een democratische regering kan een relatief hoge mate van politieke gelijkheid bevorderen.
- Moderne representatieve regeringen voeren geen oorlog met elkaar.
- Landen met democratische regeringen zijn over het algemeen welvarender dan landen met niet-democratische regeringen.

Opmerking

Per juist toegepast voordeel van Dahl 1 scorepunt toekennen.

voorbeeld van een goed antwoord:

- Het leven van alle andere dieren wordt zeker beter als wij niet meer over ze heersen. Zoals Dahl zegt, helpt democratie een wrede regering van kwaadaardige autocraten voorkomen. Dus als andere dieren deelgenoot zijn in onze democratie, wordt het een stuk moeilijker ze wreed te doden en op te eten. 1
 - Bovendien kunnen dan de fundamentele rechten van andere dieren dan wijzelf veel beter gegarandeerd worden, omdat het belang ervan beter gezien wordt en mee kan wegen, zoals genoeg leefruimte en bescherming van leven volgens de natuurlijke levensduur. 1
- of

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

- Ik denk eigenlijk dat het best wel onzinnig is om dieren deelgenoot te maken van de democratie. Ik zou niet weten wat ik me moet voorstellen bij Dahls politieke gelijkheid als het om dieren gaat. Het lijkt mij juist goed dat er sprake is van politieke ongelijkheid ten aanzien van dieren en dat mensen over dieren heersen. Dieren in een stemhokje kan ik niet serieus nemen, terwijl het volgens mij prima is als mensen stemmen over de belangen van dieren. Dat kan zelfs in het belang van dieren zijn, maar dan zijn dieren niet politiek gelijk aan mensen. 1
- Zo kunnen mensen – als degenen die over dieren heersen – ook waken over de mogelijkheden van dieren om zich te ontwikkelen. Mensen weten wat goed is voor dieren en wat niet. Dat kan je niet aan dieren zelf overlaten zoals in een democratie zou moeten. 1

21 maximumscore 2

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een weergave van Vinks vooronderstelling bij de definitie van democratie als staatsvorm op basis van een heerschappij van het volk: leven op het grondgebied van een staat maakt je onderdeel van het volk 1
- een uitleg dat deze vooronderstelling de implicatie heeft dat dieren ook een grondwettelijke status moeten hebben 1

voorbeeld van een goed antwoord:

- Als je op het grondgebied van een staat leeft, ben je onderdeel van het volk. Deze vooronderstelling past bij een definitie van democratie als staatsvorm op basis van een heerschappij van het volk. 1
- Als je zegt dat democratie heerschappij van het volk betekent en als je daarbij vooronderstelt dat iedereen die op het grondgebied leeft tot het volk behoort, dan behoren dieren tot het volk. Dat betekent dan dat dieren, net als mensen, ook een grondwettelijke status moeten hebben, omdat zij onderdeel zijn van hetzelfde volk. 1

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

22 maximumscore 2

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg dat culturele diversiteit een uitdaging is voor democratie met de begrippen ‘eenheid’ en ‘verscheidenheid’ 1
- een uitleg dat culturele diversiteit een uitdaging is voor democratie met tekst 8 1

voorbeeld van een goed antwoord:

- Als er veel groepen zijn met sterk verschillende culturele identiteiten, dan is het lastig om eenheid te bewaren met wetten die voor iedereen gelden. Juist als je democratisch iedereen de ruimte wil geven om op zijn of haar eigen manier te leven, wil je de verscheidenheid omarmen, maar dat kan de eenheid ondermijnen. 1
- Als je dan ook nog dieren als groepen met culturele identiteiten onderdeel van de democratie wilt maken, dan moet je je dus gaan afvragen met welke rechten je de belangen van bijvoorbeeld een garnaal het best kunt waarborgen, zonder dat dit botst met de rechten van andere dieren of mensen en zonder dat de eenheid en gelijkheid voor zowel mensen als dieren daarmee worden ondermijnd. 1

5 Aanleveren scores

Verwerk de scores van de alfabetisch eerste tien kandidaten per examinator in de applicatie Wolf. Cito gebruikt deze gegevens voor de analyse van de examens. Om de gegevens voor dit doel met Cito uit te wisselen dient u ze uiterlijk op 24 mei te accorderen.

Ook na 24 mei kunt u nog tot en met 12 juni gegevens voor Cito accorderen. Deze gegevens worden niet meer meegenomen in de hierboven genoemde analyses, maar worden wel meegenomen bij het genereren van de groepsrapportage.

Na accordering voor Cito kunt u in Wolf de gegevens nog wijzigen om ze vervolgens vrij te geven voor het overleg met de externe corrector. Deze optie is relevant als u Wolf ook gebruikt voor uitwisseling van de gegevens met de externe corrector.

tweede tijdvak

Ook in het tweede tijdvak wordt de normering mede gebaseerd op door kandidaten behaalde scores. Wissel te zijner tijd ook voor al uw tweede-tijdvak-kandidaten de scores uit met Cito via Wolf. Dit geldt **niet** voor de aangewezen vakken.

6 Bronvermeldingen

- tekst 1 : Please vote for me, 2007
tekst 2 : Please vote for me, 2007
tekst 3 : nrc.nl, Wat als we de democratie afschaffen?, 2018
tekst 4 : nrc.nl, Wat als we de democratie afschaffen?, 2018
tekst 5 : nationalgeographic.nl, Hoe dieren hun leiders kiezen -
van bruto geweld tot democratie, 2021
tekst 6 : nationalgeographic.nl, Hoe dieren hun leiders kiezen -
van bruto geweld tot democratie, 2021
tekst 7 : de Volkskrant, 21 oktober 2019
tekst 8 : De Groene Amsterdammer, De rechten van het dier, 1 december 2001

